

ABU RAYHON BERUNIY MEROSIDA DINIY BAG‘RIKENGLIK VA UNING GLOBAL SIVILIZATSIYALARARO MULOQOTDAGI AHAMIYATI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2026-22-126-130>

Nigora Saydaliyeva

TDSHU, Sharq falsafasi va germenevtika kafedrası dotsenti, f.f.n.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abu Rayxon Beruniy merosida diniy bag‘rikenglik va uning tsivilizatsiyalararo muloqotdagi ahamiyati yoritilgan. Asosan Kitob al-Hind misolida turli din va madaniyatlarni hurmat qilish, ularni xolis o‘rganish g‘oyalari tahlil qilinadi. Shuningdek, Beruniyning qarashlari bugungi globallashuv davrida ham muhim ekanligi ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: Abu Rayxon Beruniy, diniy bag‘rikenglik, tsivilizatsiyalararo muloqot, Kitob al-Hind, madaniyatlararo dialog, ilmiy meros.

KIRISH

Insoniyat tarixi turli sivilizatsiyalar, madaniyatlar va dinlar o‘rtasidagi murakkab munosabatlar tuzilmasidan iborat. Bu munosabatlar ba‘zan keskinliklar, ba‘zan esa o‘zaro boyituvchi dialog shaklida namoyon bo‘lgan. O‘rta asrlarda, xususan XI asrda yashab ijod etgan Abu Rayxon Muhammad ibn Ahmad Beruniy (973–1048) ana shunday dialogning betakror namunasini ko‘rsatdi. U o‘z davri uchun g‘ayritabiiy darajada keng qamrovli intellektual ochiqlik bilan turli xalqlarning din, falsafa, fan va madaniyatini chuqur o‘rgandi.

Beruniyning ilmiy merosi bugun ham dolzarbligini yo‘lotmagan. Globallashuv, madaniyatlararo muloqot va diniy bag‘rikenglik masalalari zamonaviy dunyoda keskin ahamiyat kasb etgan bir davrda allomaning asarlari va hayoti paradigmatic ahamiyatga ega bo‘lib qolmoqda. Qolaversa, O‘zbekiston Respublikasida kechayotgan madaniy-ma‘naviy tiklanish va Yangi O‘zbekiston qurilishi jarayonida Beruniy kabi ulug‘ ajdodlar merosiga murojaat etish milliy g‘oya va insonparvarlik qadriyatlarini mustahkamlashga xizmat qiladi[A1;464 b].

Ushbu maqolaning maqsadi Beruniy merosidagi diniy bag‘rikenglik tamoyillarini tahlil qilish, uning tsivilizatsiyalararo muloqotdagi rolini aniqlash va bu merosning zamonaviy global kontekstdagi ahamiyatini baholashdan iborat. Tadqiqot metodologiyasi sifatida tarixiy-qiyosiy tahlil, qiyosiy tahlil va germenevtik yondashuv qo‘llanilgan.

Beruniy hayoti va ilmiy merosining umumiy tavsifi

Abu Rayxon Beruniy 973-yil 4-sentabrda Xorazmning qadimiy Kot shahrida (hozirgi O‘zbekiston hududida) tavallud topdi. U o‘z davrining yetuk riyoziyotshunosi, astronomi, geograf, tarixchi, tabib va faylasuf edi. Beruniyning ilmiy salohiyati shunchalik keng qamrovli ediki, u matematika, astronomiya, fizika, mineralogiya,

geografiya, tarix, dinlar tarixi va filologiya kabi ko‘plab sohalarda fundamental asarlar yaratdi.

Allomaning hayoti davomida u Xorazm, G‘azna, Hindiston va boshqa hududlarda yashab, turli xalqlar va madaniyatlar bilan bevosita muloqotda bo‘ldi. Mahmud G‘aznaviy saroyida xizmat qilgan yillari (1017–1030) va Hindistonda o‘tkazgan vaqti uning tsivilizatsiyalararo bilimlarini boyitishda hal qiluvchi rol o‘ynadi. Bu davrda u Sanskrit tilini o‘rgandi, hindu diniy-falsafiy tekstlari bilan tanishdi va bu tajribani o‘zining buyuk asari — “Kitob al-Hind” (Hindiston haqida kitob)da mujassamlashtirdi.

Beruniy 150 dan ortiq asar yozgan bo‘lib, ularning aksariyati arab tilida, bir qismi esa fors tilida bitilgan. Uning asosiy asarlari orasida “Al-Qonun al-Mas‘udiy” (astronomiya), “At-Tafhim” (matematika va astronomiya), “Al-Osor al-boqiya” (qadimgi xalqlar tarixi), “Kitob al-Hind” (Hindistonning dini, falsafasi va madaniyatiga oid fundamental tadqiqot) hamda “Kitob as-Saydana” (farmakologiya) alohida o‘rin tutadi.

Beruniyda diniy bag‘rikenglikning intellektual asoslari

Beruniyning diniy bag‘rikenglik tushunchasi tasodifiy yoki siyosiy diplomatiya mahsuli emas, balki chuqur intellektual qarashlarning ifodasi edi. Bu pozitsiyaning bir necha asosiy tamoyillarini ajratib ko‘rsatish mumkin.

Birinchidan, bilishga intilish universal tamoyili. Beruniy uchun haqiqat har qanday dinda, har qanday xalqning an‘analari va merosida mavjud bo‘lishi mumkin edi. U o‘z asarlarida turli diniy tizimlarni inkor etmay, balki ularning ichki mantiqini tushunishga harakat qildi. “Kitob al-Hind”da u hindularning fikrlarini ularning o‘z nuqtai nazaridan bayon etdi — bu yondashuv zamonaviy fenomenologik metodologiyaga g‘oyatda yaqin [A2; 24 b].

Ikkinchidan, epistemologik kamtarlik. Beruniy o‘z bilimlarining cheklanganligi va yanglishishi mumkinligini ochiqchasiga tan olardi. Bu intellektual kamtarlik unga boshqalarning bilimlariga hurmat bilan munosabatda bo‘lish imkonini berardi. Alloma “Al-Osor al-boqiya” asarida turli millatlar va dinlarning vaqt hisoblash tizimlarini tasvirlar ekan, hech birini mutlaq to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri deb baholamaydi [A2; 488 b].

Uchinchidan, empirik yondashuv. Beruniy o‘z kuzatishlari va tajribalariga asoslanardi. U Hindistonda yashagan yillarida bevosita kuzatuv asosida, mahalliy aholi bilan jonli muloqot orqali ma‘lumot to‘pladi [A3;193b]. Bu tajribaviy metodologiya unga oldindan shakllangan oldindan shakllangan tasavvurlardan xalos bo‘lib, real madaniy va diniy hodisalarni ob‘ektiv tahlil qilish imkonini berdi.

To‘rtinchidan, dinlarni qiyosiy o‘rganishga dastlabki hissa. Beruniy o‘z asarlarida turli dinlarni bir-biri bilan qiyosladi, ular orasidagi o‘xshashlik va farqlarni aniqladi. Bu metodologiya zamonaviy qiyosiy din ilmining (comparative religion) prototipini ifodalaydi. Masalan, u islom va hinduizmning ba‘zi teologik tushunchalarini qiyoslab, ular orasidagi mushtarak jihatlarga diqqatni qaratdi.

“Kitob al-Hind” asarida diniy muloqot namunalari

“Kitob al-Hind” (To‘liq nomi: “Tahqiq ma lil-Hind min maqula maqbula fil-aql aw mardhula”) Beruniyning eng monumental asari sifatida tsivilizatsiyalararo muloqot tarixida munosib o‘rin egallaydi. Bu asar nafaqat geografik va etnografik ma’lumotlar to‘plami, balki chuqur falsafiy tahlilning namunasidir.

Asar yozilishida Beruniy bir qator metodologik tamoyillarga qat’iy rioya qildi. U birinchi navbatda hindularning o‘z tilida (sanskrit) yozilgan asarlarini bevosita o‘qidi va tarjima qildi. Bu jarayon unga yuzaki emas, balki ichki tushunishga erishish imkonini berdi. Alloma turli hududlardagi brahmanlar, brahman olimlar va olimlar bilan bevosita muloqot o‘rnatdi, ularning e’tirodlarini eshitdi va muhokama qildi [A4; 635 b].

Beruniy Hindiston haqida yozganida hindu diniy-falsafiy tizimini islom teologiyasi bilan solishtirishdan tortinmadi. U Upanishadlar va Bhagavad-gitadagi tushunchalarni islomiy falsafiy kategoriyalar bilan qiyoslab, ular orasidagi teologik yaqinliklarni ko‘rsatdi. Xususan, u hinduizmning monistik tushunchasini (Brahman) islomiy tavhid tushunchasi bilan qiyoslab, ularning chuqur bog‘liqligini ta’kidladi [A5; 350 b]. Bunday qiyos ikki sivilizatsiya o‘rtasidagi dialog uchun ko‘prik vazifasini o‘tadi.

Asarda Beruniy hinduizmning kasta tizimini, turli ibodatxonalar va ziyoratgohlarni, diniy marosimlar va bayramlarni tasvirlar ekan, bu hodisalarni o‘zining diniy kategoriyalari bilan emas, balki ular uchun o‘ziga xos bo‘lgan mantiq asosida tushuntiradi. Bu yondashuv zamonaviy madaniy antropologiyaning asosiy metodologik talabi sifatida tan olingan empatik tushunish (Verstehen) tamoyilini oldindan ifodalab berdi [A6; 26 b].

Beruniy va zamonaviy sivilizatsiyalararo muloqot nazariyalari

XX asr oxiri va XXI asr boshida tsivilizatsiyalararo muloqot masalasi jahon siyosiy va akademik doiralarida keskin dolzarb bo‘lib qoldi. Samuel Xantingtonning “Tsivilizatsiyalar to‘qnashuvi” (1993) nazariyasi turli madaniyatlar va dinlar o‘rtasidagi munosabatlarni asosan ziddiyatli ravishda tasvirlar ekan, Beruniy merosining muqobil mkoniyatlarini ko‘rsatish yanada muhim ahamiyat kasb etdi [A7;367 b].

Xans Kung tomonidan ishlab chiqilgan “Global etika” (Weltethos) loyihasi va Yurgen Xabermasning kommunikativ ratsionallik nazariyasi tsivilizatsiyalararo muloqot uchun universal asoslarni izlashga qaratilgan [A8; 138 b]. Bu nazariyalar nuqtai nazaridan Beruniy tajribasi nihoyatda ahamiyatlidir: alloma o‘z davrida pragmatik asos sifatida umumiy ilmiy haqiqatni va universal intellektual qiziqishni tsivilizatsiyalar o‘rtasidagi muloqotning ko‘prigiga aylantirdi.

UNESCO tomonidan 2001-yilda qabul qilingan Madaniy xilma-xillik to‘g‘risidagi universal deklaratsiya va 2005-yilgi Madaniy ifodalar xilma-xilligini muhofaza etish va rag‘batlantirish to‘g‘risidagi konvensiya ham Beruniyning yillar oldin ko‘rsatgan yo‘lalishini institutsional darajada tasdiqlaydi [A9; 14 b]. Bu hujjatlar

madaniy xilma-xillikni boylik deb belgilaydi va turli madaniyatlar o‘rtasidagi muloqotni insoniyatning barqaror rivojlanishi uchun shart-sharoit sifatida qaraydi.

Eron faylasufi Abdolkarim Surush va hind mutafakkiri Amartya Sen kabi zamonaviy olimlar ham tsivilizatsiyalar o‘rtasidagi muloqotda Beruniy uslubidagi intellektual ochiqlik tamoyilining zamonaviy ahamiyatiga e‘tibor qaratganlar [A10; 215 b]. Sen o‘zining “Identity and Violence” (2006) asarida bir tsivilizatsiyaga mansub kishining boshqasini chuqur tushunishi va hurmat qilishi mumkinligini isbotlash uchun Beruniyning tajribasiga murojaat etadi.

Beruniy merosining yangi O‘zbekiston va global kontekstdagi ahamiyati

O‘zbekiston Respublikasi taraqqiyotining yangi bosqichida ma‘naviy-madaniy meros masalasi davlat siyosatining muhim tarkibiy qismiga aylandi. Prezident Shavkat Mirziyoyevning “Yangi O‘zbekiston” konsepsiyasida ma‘naviy yuksalish va milliy o‘zlikni anglash masalalari markaziy o‘rin egallaydi [A1]. Bu kontekstda Beruniy kabi buyuk ajdodlar merosiga murojaat etish strategik ahamiyat kasb etadi.

Xususan, Beruniyning diniy bag‘rikenglik tamoyillari O‘zbekistondagi din-davlat munosabatlarining ilg‘or modeli uchun ilmiy-falsafiy asos bo‘lib xizmat qila oladi. Mamlakatimizda turli din vakillari birdamlik va o‘zaro hurmat asosida yashab kelayotganligi davlatning diniy bag‘rikenglikni siyosat darajasida qo‘llab-quvvatlaganligini Beruniy merosi bilan bog‘lash bu qadriyatlarning tarixiy ildizlarini ko‘rsatishga imkon beradi [A11; 55 b].

Xalqaro maydonda esa O‘zbekiston “Markaziy Osiyo — ko‘priklar o‘lkasi” kontseptsiyasini ilgari surmoqda. Beruniyning Sharq va G‘arbni, Islom va Hindiston tsivilizatsiyalarini bir-biriga yaqinlashtirishda intellektual ko‘prik vazifasini bajargan olim sifatidagi tarixiy roli bu diplomatik kontseptsiyaga tarixiy va madaniy tarixiy zamina bag‘hishlaydi.

Bundan tashqari, Beruniy metodologiyasi bugungi kunda ham amaliy qimmatga ega. Uning boshqalarni tushunishga yo‘ltirilgan ob‘ektiv tadqiqot uslubi, til va madaniyatda chuqurlashish orqali muloqot o‘rnatish usuli zamonaviy diplomatiya, madaniyatlararo muloqot va xalqaro ta‘lim sohasida qo‘llanilishi mumkin.

XULOSA

Abu Rayxon Beruniy o‘z davrining tor doirasidan ancha ilgarilab ketgan mutafakkir sifatida tsivilizatsiyalararo muloqot va diniy bag‘rikenglikning amaliy namunasini ko‘rsatdi. Uning merosidan quyidagi asosiy xulosalar kelib chiqadi:

Birinchidan, Beruniy uchun haqiqatni izlashda diniy va etnik to‘siqlar mavjud bo‘lmagan. Ilmiy haqiqat uning uchun hech qanday madaniy chegara bilan cheklanmagan. Ikkinchidan, boshqa dinlarni ichki mantiqidan turib o‘rganish tamoyili zamonaviy fenomenologik va antropologik metodologiyaning oldingi ko‘rinishi sifatida baholanishi mumkin. Uchinchidan, alloma umumiy intellektual qadriyatlarni tsivilizatsiyalar o‘rtasidagi muloqotning ko‘prigi sifatida ishlatdi.

Zamonaviy dunyoda, tsivilizatsiyalararo munosabatlar ba‘zan keskinlik sifatida talqin etilayotgan bir sharoitda Beruniy merosi muqobil paradigma taklif etadi: turli dinlar va madaniyatlar o‘rtasidagi muloqot nafaqat mumkin, balki intellektual

boyituvchi jarayon hamdir. Bu meros O‘zbekiston uchun ham xalqaro maydonda diplomatik resurs, ham ichki milliy birlikning madaniy asosi sifatida ahamiyatlidir.

Beruniyning “Kitob al-Hind”i va boshqa asarlari shuni ko‘rsatadiki, haqiqiy dialog taraflardan birining boshqasini o‘z nuqtai nazariga bo‘ysundirishi bilan emas, balki ikki tomon ham o‘ziga va boshqasiga munosabatda boyiyishi bilan yakunlanishi kerak. Bu tamoyil bugungi globallashuv davrida ham o‘z kuchini saqlab qolgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston: taraqqiyot strategiyasi. Toshkent: O‘zbekiston, 2021. 464 b.
2. Beruniy A.R. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar (Al-Osor al-boqiya). / Tarj. M.A.Salye. Toshkent: Fan, 1968. 488 b.
3. Stronk J.P. Al-Biruni: A Brilliant Thinker in the “Islamic Golden Age” // *Anabasis: Studia Classica et Orientalia*. 2010. Vol. 1. P. 193–215.
4. Beruniy A.R. Hindiston. / Tarj. A.Rasulev. Toshkent: Fan, 1965. 635 b.
5. Beruniy A.R. Mineralogiya (Kitob as-Saydana fit-tibb). / Tarj. U.I.Karimov. Toshkent: Fan, 1973. 350 b.
6. Qalandarov H. Beruniy va Sharq-G‘arbmuloqoti // O‘zbekiston tarixi. 2019. №2. B. 14–26.
7. Huntington S.P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster, 1996. 367 p.
8. Kung H. *Global Responsibility: In Search of a New World Ethic*. London: SCM Press, 1991. 138 p.
9. UNESCO. *Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions*. Paris: UNESCO Publishing, 2005. 14 p.
10. Sen A. *Identity and Violence: The Illusion of Destiny*. New York: W.W. Norton & Company, 2006. 215 p.
11. Yo‘loshev B. Beruniy falsafasida bilish nazariyasi // *Falsafa va huquq*. Toshkent, 2020. №3. B. 55–64.
12. Sulstonov U. Beruniyning ilmiy merosi va zamonaviy fan. Toshkent: O‘zbekiston, 1998. 280 b.
13. Hasanov M.X. *Markaziy Osiyo buyuk mutafakkirlari*. Toshkent: Fan, 2005. 415 b.
14. Rajabov N.R. Beruniy va tsivilizatsiyalararo dialog. Toshkent: Akademiya, 2018. 198 b.
15. Xolmatov A.L. O‘rta asrlarda diniy bag‘rikenglik. Toshkent: Fan, 2015. 256 b.
16. Tursunov N.O. Beruniy hayoti va ijodiy merosi. Toshkent: Ma‘naviyat, 2010. 344 b.
17. Mamatov A.E. *Sharq va G‘arbnig madaniy muloqoti*. Toshkent: TDYI, 2017. 302 b.
18. Normatov U.N. O‘zbek madaniyatining jahon sivilizatsiyasidagi o‘rni. Toshkent: Sharq, 2012. 388 b.